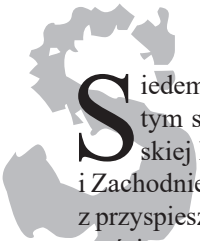

Andrij Kohut

(Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy w Kijowie)

MECHANIZM INICJUJĄCY ZBRODNIĘ – ETAP PRZYGOTOWAWCZY OPERACJI „ZACHÓD” W DOKUMENTACH MGB*

Siedemnastego września 1939 r. Związek Sowiecki zaatakował Polskę ze wschodu, tym samym przyłączając się do walki w II wojnie światowej u boku nazistowskiej III Rzeszy. Po zajęciu przez Armię Czerwoną terenów Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi rozpoczął się proces inkorporacji nowych terytoriów, połączony z przyspieszoną ich sowietyzacją. Ten cel zamierzano osiągnąć m.in. przez oczyszczenie sześciu zachodnioukraińskich obwodów zarówno z „wrogiego elementu”, jak i z jego „zwolenników”. Jednym z ważnych środków przymusowej sowietyzacji były masowe deportacje.

Wysiedlenia były wykorzystywane przez reżim komunistyczny jako narzędzie wielozadaniowe. Historia stosowania deportacji przeciwko miejscowej ludności sięga początków władzy bolszewickiej, ponieważ pierwszych dokonano jeszcze przed utworzeniem Związku Sowieckiego. Wywózki najpierw były traktowane jako środek walki klasowej, później do kryterium społecznego dodano również narodowe. Według historyków z biegiem czasu to właśnie ono stało się dominujące¹. Wysiedlenia były ważnym narzędziem prowadzenia sowietyzacji – jednym z ich celów mogło być zastosowanie represji wobec określonej kategorii osób, wykorzystanie środków inżynierii społecznej, nasilenie walki antypowstańczej czy zapewnienie siły roboczej regionom industrialno-przemysłowym. Widać zatem wyraźnie, że każda deportacja – oprócz głównego celu wszystkich akcji represyjnych – miała także rozwiązać kilka dodatkowych kwestii.

---

* Tłumaczenie z języka ukraińskiego: Małgorzata Słoń-Nowaczek.

¹ P. Polan, *Dieportacii i etnicznost' [w:] Staliniskije dieportacii 1928–1953*, sost. N. Pobol, P. Polan, Moskwa 2005, s. 8.

Niektóre deportacje prowadzone były *de iure* jako akcje dobrowolne, aczkolwiek dość często partia komunistyczna i sowieckie służby specjalne były zobowiązane do „zabezpieczenia” odpowiedniej liczby „ochotników”. Inną ich formą były przesiedlenia mieszkańców z terenów znajdujących się w pobliżu ważnych strategicznie obiektów, np. granic, linii kolejowych, naftociągów itp. W rzeczywistości wszystkie sowieckie przesiedlenia, wysiedlenia i deportacje były środkami represji.

Dla osób, które stały się ofiarami komunistycznych deportacji, każde wysiedlenie oznaczało stosowanie przymusu i – w przeważającej większości przypadków – siłowy charakter akcji przesiedleńczych. Natomiast dla reżimu komunistycznego, szczególnie dla służb specjalnych, każda z operacji miała swoje charakterystyczne cechy: formę jej przeprowadzenia, obszar, grupę objętą akcją, bazę normatywno-prawną itd.

Sowieckie deportacje są tematem dość szeroko opisanym w pracach historycznych. Specyfika badań tematyki przymusowych wysiedleń uwarunkowana jest przede wszystkim dostępem czy też raczej brakiem dostępu do pełnego zasobu archiwów organów represyjnych Związku Sowieckiego. Dzięki krótkiemu okresowi na początku lat dziewięćdziesiątych XX w., kiedy archiwa były dla badaczy otwarte, mogło powstać wiele rzetelnych publikacji, zarówno opracowań, jak i zbiorów dokumentów. Kompleksowy charakter ma książka *Stalinskije dieportacii, 1928–1953*, opublikowana w ramach serii wydawniczej „Rosja XX wiek” wydawanej przez Międzynarodową Fundację „Demokracja” (Fundacja Aleksandra Jakowlewa). Autorzy zbioru Nikołaj Pobol i Paweł Polan zamieścili w niej najważniejsze źródła dotyczące represji stalinowskich w latach 1928–1953². Kolejną cenną edycją odnoszącą się do historii deportacji z terenów Zachodniej Ukrainy jest trzypięciotomowe dzieło *Deportacii. Zachidni zemli Ukrainy kincia 30-ch – poczatku 50-ch rr.: Dokumenty. Materialy. Spohady* pod redakcją Jurija Sływki³. Wiele dokumentów wydano również w poszczególnych numerach czasopisma „Z archiwii WUCzK–GPU–NKWD–KGB” oraz w serii książek „Reabilitowani istorijeju”. Ważne dokumenty z archiwów białoruskich i rosyjskich dotyczące deportacji z Zachodniej Ukrainy w latach 1940–1941 zostały wydane przez polski Instytut Pamięci Narodowej. Szczególnie wartościowa jest pozycja *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, ponieważ zamieszczono w niej dokumenty pochodzące z archiwum FSB, które obecnie jest praktycznie niedostępne dla badaczy⁴.

Do połowy pierwszej dekady XXI w. badania naukowe związane z omawianym zagadnieniem znalazły swoje odbicie w wielu artykułach i kilku monografiach. Ukazały się drukiem książki *Deportacyjna polityka stalinskoho totalitarnoho reżymu w Zachidnych oblastach Ukrainy (1939–1953 rr.)* Josypa Nadolskiego⁵, *Ukrajina 1920–1980-ch: deportacii, zaslannia, wyslannia* Ihora Wynnyczenki⁶, *Naseleennia zachidnoukrajinskich*

² *Stalinskije dieportacii, 1928–1953*, sost. N. Pobol, P. Polan, Moskwa 2005.

³ *Deportacii. Zachidni zemli Ukrainy kincia 30-ch – poczatku 50-ch rr. Dokumenty. Materialy. Spohady*, u 3 t., widp. red. J. Sływka, t. 1: 1939–1945 rr., Lwiv 1996; t. 2: 1946–1947, Lwiv 1998; t. 3: *Spohady*, Lwiv 2002.

⁴ *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, oprac. zbior., Warszawa–Moskwa 2003; *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, oprac. zbior., Warszawa 2001.

⁵ J. Nadolskij, *Deportacyjna polityka stalinskoho totalitarnoho reżymu w Zachidnych oblastach Ukrainy (1939–1953 rr.)*, Łuck 2008.

⁶ I. Wynnyczenko, *Ukrajina 1920–1980-ch: deportacii, zaslannia, wyslannia*, Kyjiv 1994.

zemel: deportacji, pereselennia, mobilizacji, mihracji (1939–1950-ti rr.) Jurija Soroki⁷. W pracach, w których szeroko opisano represyjny system władzy komunistycznej, wiele uwagi również poświęcono tematowi przymusowych wysiedleń, np. w książkach *Represywno-karalna systema w Ukraini. 1917–1953: suspilno-politycznyj ta istoryko-prawowyj analiz* Iwana Biłasa⁸ czy *Upokorennia strachom: simejne zarucznyctwo u karalnij praktyci radiańskoj władzy (1917–1953 rr.)* Tamary Wronskej⁹. Jednakże – mimo dużej liczby artykułów naukowych – jedynym syntetycznym opracowaniem dotyczącym przymusowych wysiedleń pozostaje obecnie publikacja Pawła Polana na temat deportacji w Związku Sowieckim: *Nie po swojej wolie... Istorija i geografija prinuditielnych migracij w SSSR*¹⁰, wydana również w języku angielskim¹¹. Badania prowadzone przez polskich i ukraińskich historyków dotyczące sowieckich deportacji zostały omówione w artykułach naukowych z zakresu historiografii problemu¹².

W związku z ograniczaniem dostępu do archiwów organów represji Związku Sowieckiego, które rozpoczęło się już w pierwszych trzech latach ostatniej dekady XX w., wiele pytań badawczych pozostało otwartych. Dotyczą one zarówno różnych operacji i akcji deportacyjnych, jak i ogólnych kwestii związanych z mechanizmami przeprowadzania przymusowych wysiedleń.

Charakterystyczną cechą opracowań dotyczących komunistycznych deportacji jest – z reguły – ich opisowy charakter. Uwarunkowały to ograniczona baza źródłowa, która dawała możliwość ustalenia ogólnej chronologii przymusowych wysiedleń (daty wydania decyzji, przeprowadzenia poszczególnych przedsięwzięć i operacji) oraz próby odpowiedzi na pytanie o liczbę osób represjonowanych. Dalej jednak trwają dyskusje na te tematy – nawet w odniesieniu do okresów i regionów stosunkowo lepiej zbadanych niż inne. Na przykład cały czas nie ustalono danych liczbowych dotyczących osób deportowanych z Zachodniej Ukrainy w latach 1940–1941¹³. Równie sporne pozostają kwestie związane z wyznaczeniem pierwszo- i drugorzędnych zadań, jakie planował zrealizować reżim komunistyczny przy pomocy deportacji¹⁴.

Otwarcie archiwów organów represji Związku Sowieckiego, które dokonało się na Ukrainie dzięki przyjęciu ustaw dekomunizacyjnych z 9 kwietnia 2015 r. (jednym z czterech uchwalonych aktów prawnych była Ustawa o dostępie do archiwów organów represyjnych komunistycznego reżimu totalitarnego z lat 1917–1991), umożliwia włączenie do dyskusji wielu nowych dokumentów sowieckich służb specjalnych.

⁷ J. Soroka, *Naselennia zachidnoukrajnińskich zemel: deportacji, pereselennia, mobilizacji, mihracji (1939–1950-ti rr.)*, Kyjiw 2007.

⁸ I. Biłas, *Represywno-karalna systema w Ukraini. 1917–1953: suspilno-politycznyj ta istoryko-prawowyj analiz*, u 2 kn., kn. 1, Kyjiw 1994.

⁹ T. Wronska, *Upokorennia strachom: simejne zarucznyctwo u karalnij praktyci radiańskoj władzy (1917–1953 rr.)*, Kyjiw 2013.

¹⁰ P. Polan, *Nie po swojej wolie... Istorija i geografija prinuditielnych migracij w SSSR*, Moskwa 2001.

¹¹ *Idem*, *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, Budapest 2003.

¹² P. Wróbel, *Class War or Ethnic Cleansing? Soviet Deportations of Polish Citizens from the Eastern Provinces of Poland, 1939–1941*, „The Polish Review” 2014, nr 2, s. 19–42; O. Dowbnia, *Deportacji naselennia Zachidnoji Ukrainy (1939–1953 rr.): nowitnia witeczyzniana istoriohrafija*, „Schid” 2018, nr 2, s. 70–77.

¹³ P. Wróbel, *op. cit.*, s. 24–25.

¹⁴ O. Dowbnia, *op. cit.*, s. 70–77.

Pozwoli to zweryfikować dotychczasowe rezultaty badań oraz pomoże odpowiedzieć na liczne pytania dotyczące deportacji z terenów Zachodniej Ukrainy.

Warto zaznaczyć, że deportacje były prowadzone w formie trzech różnych typów przedsięwzięć: codziennej aktywności, operacji i kampanii¹⁵. Te ostatnie były działaniami długotrwałymi, niekiedy prowadzonymi na różnych terenach, lecz dotyczącymi tej samej represjonowanej grupy osób. Operacje miały ściśle wyznaczone granice chronologiczne i terytorialne, grupę, do której się odnosiły, oraz odbywały się według wcześniej przygotowanego planu. Codzienna aktywność dotyczyła natomiast określonej grupy osób i okoliczności, w jakich należało ją zastosować. Wszystkie wymienione rodzaje represji przeprowadzane były zgodnie z aktami prawnymi, które regulowały ich początek oraz zasięg, kryteria selekcji osób, środki potrzebne do ich dokonania oraz wyznaczały kluczowe zadania.

Operacje i przymusowe wysiedlenia jako codzienne narzędzie działalności służb były elementami kampanii deportacyjnych. W ramach jednej z nich mogły nawet zostać połączone oba typy przedsięwzięć deportacyjnych sowieckich organów bezpieczeństwa.

W latach 1940–1941 i 1944–1952 na Zachodniej Ukrainie zostało przeprowadzonych siedem operacji deportacyjnych, które były częściami dwóch kampanii: 1) jednorocznej antypolskiej kampanii mającej na celu oczyszczenie nowo okupowanych terenów Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi oraz 2) długotrwałej kampanii deportacyjnej wymierzonej przeciwko „rodzinom ounowców” (trwała ona dziewięć lat, miała cztery etapy i obejmowała dwie operacje). Osobno można wymienić ciągłą kampanię wymierzoną przeciwko rodzinom kułaków, która trwała około pięciu lat. Takim sposobem przymusowe wysiedlenia dotknęły co najmniej 420 021 osób (zob. tabela nr 1).

Tabela 1. Operacje i kampanie deportacyjne z Zachodniej Ukrainy w latach 1940–1952¹⁶

	Operacja/kampania deportacyjna	Data	Liczba wysiedlonych	
			rodzin	osób
1.	Operacja przeciwko osadnikom i leśnikom	10–11 lutego 1940 r.	17 203	89 079
2.	Operacja wysiedlenia prostytutek	8–9 kwietnia 1940 r.	–	737
3.	Operacja wymierzona w rodziny represjonowanych	13 kwietnia 1940 r.	10 475	32 076
4.	Operacja wysiedlenia uchodźców	28–30 czerwca 1940 r.	37 932	83 207

¹⁵ Zob. więcej A. Kohut, *Operacija „Zachid” u konteksti radiańskich deportacij zi Zachidnoji Ukrainy 1940–1952 rr.* [w:] *Wyrwane korinnia: doslidzennia, dokumenty, swidczennia*, redkol. L. Łegasowa (ker. proektu) ta in., Kyjiw 2020, s. 51–52; P. Polan, *Dieportacii...*, s. 11.

¹⁶ Zob. więcej A. Kohut, *op. cit.*, s. 58, 64.

5.	Operacja wysiedlenia rodzin członków OUN	22 maja 1941 r.	3079	11 329
6.	Kampania wysiedlenia rodzin członków OUN	31 marca 1944 r. – 1946 r.	14 729	36 609
7.	Operacja „Zachód”	21–23 października 1947 r.	26 332	77 791
8.	Kampania wysiedlenia rodzin członków OUN	1948–1952	22 308	80 209
9.	Kampania wysiedlenia kułaków	1947–1951	4529	–
10.	Operacja „Trojka”	8 kwietnia 1951 r.	2487	8984

Źródło: *Opracowanie własne.*

Jedną z największych powojennych deportacji na Zachodniej Ukrainie była operacja „Zachód” („Zapad”) przeprowadzona 21–26 października 1947 r. To przymusowe wysiedlenie jest o tyle ważne, że było ono pierwszym znanym przeprowadzonym przez organy MGB w formie odrębnej masowej akcji po roku 1944–1945. Inne deportacje MGB, takie jak „Wiosna” („Wiesna” – Litwa, 22 maja 1948 r.), „Przybój” („Priboj” – tereny basenu Morza Bałtyckiego, 29 stycznia 1949 r.) czy „Północ” („Siewier” – Mołdawia, 1 kwietnia 1951 r.), miały miejsce już po operacji „Zachód”, a może raczej pod jej wpływem.

W historiografii niejednokrotnie podnoszona była kwestia wzajemnego związku operacji „Zachód” i akcji „Wisła”. Należy zaznaczyć, że pierwszym kryptonimem operacji „Wisła” był „Wschód”, który używano w czasie projektowania tej akcji masowego wysiedlenia ludności ukraińskiej na zachodnie i północne obszary Polski¹⁷. Wywołuje to uzasadnione pytanie, czy obie operacje były ze sobą powiązane, a jeśli tak, to w jaki sposób. Czy zamiar tych wysiedleń mógł powstać w jednym ośrodku decyzyjnym, np. w Moskwie, czy mimo wszystko zostały zaplanowane niezależnie od siebie?

Ryszard Torzecki uważał, że decyzja o przeprowadzeniu akcji „Wisła” została podjęta w lutym 1947 r. w Moskwie oraz że bezpośredni udział w jej planowaniu brał ludowy komisarz spraw wewnętrznych Ukrainy Sowieckiej gen. Siergiej Sawczenko¹⁸ – jeden z przyszłych koordynatorów operacji „Zachód”.

Dowodów, które by przemawiały za hipotezą Torzeckiego, dotychczas nie znaleziono. Jedną z pierwszych informacji o akcji „Wisła” odnalezionych w Wydzielonym Państwowym Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (HDA SBU) jest datowana na 12 kwietnia 1947 r. Jest to pismo naczelnika I. Zarządu MGB USRS do wiceministra MGB USRS, w którym informuje, że w związku z zabójstwem wiceministra obrony narodowej gen. Karola Świerczewskiego polski Sztab Generalny opracowuje masową akcję skierowaną przeciwko Ukraińcom mieszkającym

¹⁷ *Akcja „Wisła” 1947*, oprac. zbior., Warszawa–Kijów 2006, s. 66 (seria: „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX w. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”, t. 5).

¹⁸ Cyt. za *ibidem*, s. 32.

w kraju¹⁹. W dokumencie wspomniano, że w ramach operacji planowane jest przesiedlenie na zachód Polski albo do Związku Sowieckiego wszystkich Ukraińców oraz wszystkich mieszanych rodzin ukraińsko-polskich.

Operację „Zachód” poprzedziła w latach 1944–1946 kampania deportacyjna mająca na celu wysiedlenie „rodzin członków OUN”, natomiast po deportacji z października 1947 r. kampanię przymusowego wysiedlenia rodzin członków ukraińskiego podziemia i kułaków kontynuowano w latach 1948–1952. Warto wspomnieć, że także ostatnia deportacja z okresu pierwszej sowieckiej okupacji Zachodniej Ukrainy, przeprowadzona 22 maja 1941 r., była ukierunkowana na rodziny członków OUN albo – jak to zostało sformułowane w nazwie aktu prawnego – rodziny kontrrewolucjonistów. Ostatnią operacją na terenie Zachodniej Ukrainy była „Trojka”, przeprowadzona 8 kwietnia 1951 r. Objęła ona trzy grupy osób: kułaków, rodziny świadków Jehowy („jehowitów”) oraz rodziny żołnierzy służących w armii Andersa (andersowców).

Analiza mechanizmów przygotowywania przedsięwzięć deportacyjnych sowieckich służb specjalnych na Zachodniej Ukrainie pomoże zrozumieć, na ile typową albo nietypową była operacja „Zachód”. Wykaże, czy można znaleźć analogie w procesie organizacji i podejmowania decyzji, które regulowały przebieg operacji przymusowego wysiedlenia. Pomoże również odpowiedzieć na pytanie o możliwy wpływ akcji „Wisła” oraz ustalić, na czym właściwie on polegał.

Przedsięwzięcia deportacyjne władzy sowieckiej na terenie Zachodniej Ukrainy można umownie podzielić na cztery grupy, z których każda miała swoją specyfikę. Wspomniane grupy przymusowych deportacji z reguły są tożsame z kampaniami deportacyjnymi (zob. tabela nr 2). Wyjątkiem jest operacja „Trojka”.

Tabela 2. Grupy sowieckich przedsięwzięć deportacyjnych (operacji i kampanii), lata 1940–1952

Grupa	Przedsięwzięcie deportacyjne	Kluczowe specyficzne cechy
1.	Kampania oczyszczenia okupowanych przez Związek Sowiecki terenów Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi – luty–czerwiec 1940 r.	Kampania oczyszczenia z „polskiego elementu”, która składała się z czterech kolejnych akcji deportacyjnych
2.	Kampania wysiedlenia „rodzin członków OUN” – maj 1941 r. i lata 1944–1952	Połączenie operacji i okresów stosowania deportacji jako metody codziennej czekistowskiej działalności
3.	Operacja „Trojka” – kwiecień 1951 r.	Połączenie w jednej akcji osób należących do trzech różnych kategorii
4.	Kampania wysiedlenia rodzin kułaków – orientacyjnie lata 1947–1952	Ciągły charakter prowadzenia, docelowy kontyngent włączony w przedsięwzięcia deportacyjne 2 i 3 grupy

Źródło: *Opracowanie własne.*

¹⁹ HDA SBU, f. 2, spr. 595, ark. 24.

Cztery akcje deportacyjne, które zostały przeprowadzone na Zachodniej Ukrainie od lutego do czerwca 1940 r., mają wyraźnie wspólny charakter i cel. Przeprowadzono je przede wszystkim na terytoriach nowo okupowanych przez Związek Sowiecki (obejmowały również Zachodnią Białoruś). Deportacje te miały charakter proaktywny, były zaplanowane i regulowane rozkazami wydanymi bezpośrednio z Moskwy, a także wymierzone przeciwko – według bolszewików – „elementowi” polskiemu i propolskiemu.

Do grupy przeznaczonych do wywózki w 1940 r. w pierwszej kolejności zakwalifikowano osoby, które zdaniem reżimu komunistycznego wyróżniały się nastawieniem antykomunistycznym i mogły stanowić centrum przyszłego antysowieckiego sprzeciwu. W pierwszej kolejności zaliczono do nich osadników wojskowych oraz rodziny osób objętych represjami na początku sowieckiej okupacji we wrześniu 1939 r., w tym jeńców wojennych – żołnierzy Wojska Polskiego, którzy trafili do niewoli sowieckiej, bogatych przedsiębiorców, przedstawicieli organizacji społecznych i politycznych międzywojennej Polski, dawnych policjantów i pracowników różnych polskich instytucji państwowych.

Oprócz Polaków (większość wysiedlonych) deportowano również ludność żydowską, która z kolei stanowiła najliczniejszą grupę wśród uchodźców z terenów polskich zajętych w 1939 r. przez III Rzeszę, a także Ukraińców – głównie przedstawicieli partii politycznych i organizacji społecznych. Wywózki przeprowadzane od lutego do czerwca 1940 r. w rzeczywistości były elementem kampanii prewencyjnego oczyszczania Zachodniej Ukrainy z tzw. elementu kontrrewolucyjnego, przez co najczęściej rozumiano ludność polską.

Kolejna akcja miała miejsce 22 maja 1941 r. Rozpoczęła się ona w inny sposób niż poprzednie i nosiła wyraźnie reaktywny charakter. Służby sowieckie tym razem poprzez masowe wysiedlenia starały się zlikwidować działalność tzw. organizacji kontrrewolucyjnych, przede wszystkim Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Właśnie ta akcja rozpoczęła długotrwałą kampanię deportacyjną wymierzoną przeciwko ludności Zachodniej Ukrainy – członkom rodzin osób należących do podziemia oraz tym, którzy wspierali ukraiński ruch wyzwolenczy.

W ramach kampanii deportacyjnej „rodzin ounowców” można wydzielić cztery etapy, z których dwa zostały przeprowadzone w formie operacji:

1. Operacja wysiedlenia rodzin „organizacji kontrrewolucyjnych” przeprowadzona 22 maja 1941 r.
2. Kampania wysiedlenia „rodzin członków OUN” – 31 marca 1944 r. – 1946 r.
3. Operacja „Zachód” – 21–23 października 1947 r.
4. Kampania wysiedlenia „rodzin członków OUN – lata 1948–1952.

Za impuls do przeprowadzenia pierwszej operacji deportacyjnej uważa się raport ludowego komisarza bezpieczeństwa państwowego USRS gen. Pawła Mieszyka²⁰, który mniej więcej w pierwszej połowie kwietnia 1941 r. wysłał go z Tarnopola do sekretarza KC KP(b)U Nikity Chruszczowa i ludowego komisarza bezpieczeństwa państwowego ZSRS Wsiewołoda Mierkułowa. Mieszyk proponował w nim, by jednocześnie z aresztowaniami ounowców i nielegalów KC WKP(b) i Rada Komisarzy Ludowych ZSRS zajęły się sprawą likwidacji „bazy OUN”, czyli rodzin nielegalów, kułaków i osób

²⁰ *Stalinskije dieportacii...*, s. 189–190.

represjonowanych. W szczególności proponował cztery punkty, warte jego zdaniem rozważenia i poparcia:

„1. Poszerzyć ustawę o zdrajcach ojczyzny o członków organizacji antysowieckich ukrywających się nielegalnie w zachodnich obwodach USRS, w obwodach czerniowieckim oraz izmailskim USRS.

2. Rodziny nielegalistów zgodnie ze wspomnianą ustawą objąć represjami, majątek skonfiskować.

3. Rodziny aresztowanych ounowców wysiedlić do odległych rejonów Związku Sowieckiego.

4. Uwzględniając fakt, iż podstawową bazą OUN jest kułactwo, przeprowadzić wysiedlenie kułaków do odległych obwodów ZSRS, a ich majątek przekazać kołchozom”²¹.

Praktycznie od razu, bo już 24 kwietnia 1941 r., ludowy komisarz bezpieczeństwa państwowego Mierkułow wydał instrukcję, która regulowała działania NKWD i NKGB na terenach USRS i BSRS dotyczące trybu deportacji do oddalonych północnych rejonów ZSRS członków zarówno rodzin nielegalistów, jak i tzw. organizacji kontrrewolucyjnych – ukraińskich, białoruskich i polskich nacjonalistów²². Wywózki miały odbywać się w sposób ciągły, a nie w trybie jednorazowej masowej akcji.

Decyzje o przymusowym wysiedleniu rodzin miało podejmować Kolegium Specjalne (Osoboje sowieszczanije – OSO) przy NKWD ZSRS na podstawie materiałów wcześniejszego śledztwa, które miało ustalić fakt przynależności do organizacji kontrrewolucyjnej, nielegalnego ukrywania się albo skazania członków rodziny za działalność kontrrewolucyjną oraz skład samej rodziny w momencie popełnienia przez wspomniane osoby „przestępstwa”. Śledztwo miały prowadzić organy NKGB, a wysiedlenie rodzin – lokalne oddziały specjalne NKWD–UNKWD. Ponieważ deportacje miały zostać przeprowadzone w trybie codziennej działalności sowieckich służb, w instrukcji precyzyjnie uregulowano proces samego wysiedlenia. W szczególności planowano, by w razie wstrzymania dostawy wagonów albo zbytznego oddalenia od stacji kolejowej deportowanych lokować w najbliższych miejscach odosobnienia. Rodziny miały zostać umieszczone oddzielnie od reszty aresztantów²³.

W ciągu kilku tygodni została też podjęta specjalna uchwała KC WKP(b) i Rady Komisarzy Ludowych ZSRS – O likwidacji kontrrewolucyjnych organizacji w zachodnich obwodach USRS, nr 1299–526ss, z 14 maja 1941 r., którą podpisał Józef Stalin. W preambule tego aktu prawnego wskazywano, że „w związku z nasileniem aktywności kontrrewolucyjnych «organizacji ukraińskich nacjonalistów (OUN)» w zachodnich obwodach USRS [...], w celu zdecydowanego zahamowania działalności przestępczej ounowców, którzy zakłócają pokojową pracę kołchoźników”, niezbędne jest podjęcie zdecydowanych kroków, w tym kontynuowanie aresztowań członków OUN, ich wywózka na 20 lat i konfiskata mienia „członków rodzin uczestników kontrrewolucyjnych ukraińskich i polskich organizacji nacjonalistycznych”²⁴. Do wykonania uchwały odelegowano zastępcę NKGB ZSRS Iwana Sierowa.

²¹ HDA SBU, f. 16, op. 1, spr. 516, ark. 249–250.

²² *Stalinskije dieportacii...*, s. 191–193.

²³ *Ibidem*, s. 191–192.

²⁴ *Ibidem*, s. 193–194.

Konsekwencją tej uchwały było przeprowadzenie 22 maja 1941 r. jednorazowej masowej akcji, w czasie której skupiono się przede wszystkim na deportacji (ponad 90 proc.) rodzin aktywnych członków OUN²⁵. W piśmie nr A-1760/sn z 31 maja 1941 r. na temat warunków „sprzyjających głębokiemu rozpracowaniu ounowskiego podziemia”, adresowanym do naczelników UNKGB zachodnich obwodów USRS, ludowy komisarz Mieszuk proponował, by „operację wysiedlenia rodzin nielegalów kontynuować, prowadząc wysiedlenia w taki sposób, żeby odbywały się one w niedługim czasie po przejściu do podziemia głowy rodziny czy któregoś z jej członków”²⁶. Oznacza to, że deportacje miały być kontynuowane, ale już w ramach codziennej działalności sowieckich służb specjalnych.

Niezwykłe podobny jest mechanizm rozpoczęcia, a raczej wznowienia kampanii deportacyjnej wiosną 1944 r. Dyrektywa nr 122 z 31 marca 1944 r. o deportacji rodzin ukraińskich powstańców wydana przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Ławrientija Berię, a adresowana do dwóch zastępców ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Siergieja Krugłowa i Iwana Sierowa oraz do ludowego komisarza spraw wewnętrznych USRS W. Riasnego, rozpoczynała się stwierdzeniem, że została ona wydana w odpowiedzi „na wasz nr 1-83 z 29 marca br. o represjach wobec członków rodzin ounowców”²⁷.

Niestety, wspomnianej dyrektywy nr 1-83 dotychczas nie udało się odnaleźć, ale jest oczywiste, że tak samo jak wiosną 1941 r. kierownicy sowieckich służb specjalnych, którzy byli bezpośrednio odpowiedzialni za likwidację ukraińskiego podziemia, zwrócili się do Moskwy z prośbą o usankcjonowanie przymusowych wysiedleń wymierzonych przeciwko członkom rodzin antysowieckiego ruchu oporu.

Impulsem do wysłania takiej prośby mogło być również Postanowienie o specjalnych przedsięwzięciach w zachodnich obwodach Ukrainy wydane na początku marca 1944 r. przez Państwowy Komitet Obrony (GKO) ZSRS²⁸. Ósmy punkt tego aktu prawnego zobowiązywał NKWD ZSRS do przeprowadzenia wysiedleń rodzin aktywnych członków OUN, UPA i UNRA do odległych rejonów ZSRS. W jego pierwszym akapicie wyjaśniano cel takiego posunięcia, czyli „likwidację działających band i wprowadzenie właściwego ładu państwowego”.

Siódmego kwietnia 1944 r. została wydana kolejna dyrektywa NKWD ZSRS – nr 130²⁹, która precyzowała poprzedni akt prawny (nr 122) i uściślała kwestie związane z formalnym przygotowaniem materiałów dotyczących wywózki oraz inne sprawy organizacyjno-prawne.

Szczególny „tryb represji wobec członków rodzin ounowców i aktywnych powstańców” wynikający z zapisów Dyrektywy NKWD ZSRS nr 122 został 18 kwietnia 1944 r. przesłany do kierownictwa sowieckich służb specjalnych zachodnich obwodów USRS. Jako dodatek do powiadomienia rozesłano miejscową dyrektywę NKWD USRS i NKGB USRS nr 4/552/s³⁰. W dokumencie przekazano wytyczne dotyczące postępowania lokalnych zarządów organów represji oraz współpracy UNKWD i UNKGB.

²⁵ A. Kohut, *op. cit.*, s. 57.

²⁶ HDA SBU, f. 9, op. 2, spr. 43, ark. 98.

²⁷ HDA SBU, f. 2, op. 1, spr. 674, ark. 4.

²⁸ I. Bilas, *op. cit.*, s. 547–548.

²⁹ HDA SBU, f. 2, spr. 674, ark. 6–8.

³⁰ HDA SBU, f. 9, op. 2, spr. 74, ark. 142–146.

Mechanizm przygotowania operacji „Zachód” również zawiera analogiczne elementy. W dniu 24 maja 1947 r. zastępca ministra bezpieczeństwa państwowego ZSRS Siergiej Ogołcow i minister bezpieczeństwa państwowego USRS Siergiej Sawczenko wysłali wspólne pismo (o nr. 2179/os) do ministra bezpieczeństwa państwowego ZSRS Wiktora Abakumowa. W dokumencie podsumowali rezultaty kampanii deportacyjnej rozpoczętej 31 marca 1944 r., podkreślili efektywność stosowania przymusowych wysiedleń jako metody walki antypowstańczej i zwracali się z prośbą o usankcjonowanie kontynuowania wywozek rodzin członków ukraińskiego ruchu powstańczego³¹. Do pisma dołączono również trzy dyrektywy, zgodnie z którymi wcześniej prowadzona była deportacja rodzin członków OUN³².

Decyzja o intensyfikacji walki z ukraińskim antysowieckim ruchem oporu została poparta przez Biuro Polityczne KC WKP(b), które 13 sierpnia 1947 r. wydało postanowienie nr P59/123 o dokonaniu kolejnego uderzenia w „nacjonalistyczne podziemie”³³. W celu wykonania tego aktu prawnego 22 sierpnia 1947 r. wydano Rozkaz MGB ZSRS nr 00430 – O wysiedleniu rodzin skazanych, zabitych i ukrywających się aktywnych nacjonalistów i bandytów z terytorium zachodnich obwodów Ukrainy, który podpisał minister bezpieczeństwa państwowego ZSRS Abakumow³⁴.

Ukraińska historiografia stoi na stanowisku, że właśnie wspomniane pismo z 24 maja 1947 r. zapoczątkowało operację „Zachód”³⁵. Taki mechanizm przygotowania kolejnego przymusowego wysiedlenia jest zgodny z poprzednią praktyką sowieckich służb specjalnych, kiedy inicjatorem deportacji było jakoby kierownictwo lokalnego szczebla albo wspólnie – szczebla lokalnego i związkowego. Jednocześnie analiza dokumentów MGB potwierdza występowanie wielu specyficznych cech etapu przygotowawczego operacji „Zachód”.

Pierwszą decyzję sowieckich służb o wznowieniu wiosną 1947 r. przymusowych wysiedleń jako narzędzia antypowstańczej walki podjęto 14 maja tego roku, kiedy minister bezpieczeństwa państwowego USRS Sawczenko wydał dyrektywę nr 50³⁶, w której nakazał zaktywizowanie działań związanych z deportacją. Aby uniknąć pomyłek i niejasności, do dyrektywy dołączono załączniki: tymczasową instrukcję o trybie sporządzenia ewidencji członków rodzin uczestników band OUN–UPA i wykonania decyzji Kolegium Specjalnego przy MGB ZSRS dotyczącej tych spraw oraz przykłady kwestionariusza i zarządzeń.

Pierwszego czerwca 1947 r. w celu wykonania dyrektywy wydano rozkaz, który za ustalenie „członków rodzin aktywnych uczestników OUN i UPA” oraz za przygotowanie spraw ewidencyjnych przed ich wysiedleniem odpowiedzialnymi ustanawiał oddziały 2-N UMGB zachodnich obwodów Ukrainy Sowieckiej. W Zarządzie 2-N MGB USRS utworzono też specjalną grupę mającą rozpatrywać sprawy z regionów,

³¹ HDA SBU, f. 2, spr. 674, ark. 1–3.

³² *Ibidem*, ark. 4–10.

³³ O. Bażan, *Operacija „Zachid”: do 75-riczcia deportaciji naseleńnia Zachidnoji Ukrainy u wid-daleny rajony SRSR* [w:] *Ukraina XX st.: kultura, ideolohija, polityka*, 2013, wyp. 18, s. 341.

³⁴ HDA SBU, f. 2, op. 1, spr. 674, ark. 12–15.

³⁵ O. Bażan, *op. cit.*, s. 340.

³⁶ HDA SBU, f. 9, op. 1, spr. 124, ark. 28–42.

wyciągać z nich wnioski, kontrolować cały proces i przysyłać Kolegium Specjalnemu dokumenty do rozpatrzenia³⁷.

Kwestia niedociągnięć sowieckich służb specjalnych w działaniach deportacyjnych ludności lokalnej podnoszona była na mniej niż miesiąc przed wydaniem dyrektywy nr 50, a mianowicie 23 kwietnia 1947 r. Tego dnia we Lwowie odbyła się narada sekretarzy obkomów KP(b)U i naczelników obwodowych UMGB z udziałem Nikity Chruszczowa i nowo mianowanego pierwszego sekretarza KC KP(b)U Łazara Kaganowicza³⁸. Czekistowskie kierownictwo informowało o problemach, które wynikły w związku z przekazaniem spraw z MWD do MGB oraz z przewlekłością w czasie załatwiania formalności dotyczących kwestii wysiedlenia. Uczestnicy narady zgodzili się co do tego, że w celu likwidacji bazy powstańczej konieczne jest przeprowadzenie masowych wywózek. Wysiedlenia poparł też Chruszczow, który oświadczył, że trzeba zaktywizować te działania i deportować najaktywniejszych „popleczników OUN”³⁹.

Nie ulega wątpliwości, że w momencie przeprowadzenia narady we Lwowie 23 kwietnia 1947 r. kierownictwo na szczeblu republiki dysponowało już informacjami o planowaniu akcji „Wisła”. W dniu 12 kwietnia 1947 r. naczelnik I Zarządu MGB USRS meldował wiceministrowi MGB USRS, że polski Sztab Generalny opracowuje masową akcję deportacyjną wymierzoną przeciwko ludności ukraińskiej⁴⁰. Pośrednim potwierdzeniem tego może być też korespondencja z 12 kwietnia 1947 r. ministra MGB USRS Sawczenki i pierwszego sekretarza KC KP(b)U Kaganowicza dotycząca konieczności wzmocnienia granicy⁴¹.

Niedługo potem, w lipcu i na początku sierpnia 1947 r., Sawczenko wydał następane dwie dyrektywy, których celem było przyspieszenie wykonania wytycznych z 14 maja tego roku. Na przykład w dyrektywie nr 75 z 22 lipca 1947 r. nakazywał naczelnikom UMGB zachodnich obwodów Ukrainy „podjąć zdecydowane kroki celem sformalizowania spraw ewidencyjnych rodzin podziemia ounowskiego, grup bandyckich i ich popleczników, którzy podlegają wysiedleniu”⁴².

Dyrektywa nr 50 okazała się kluczowym dokumentem, według którego prowadzono etap przygotowawczy operacji „Zachód”. Nawet kiedy 22 sierpnia 1947 r. wydano rozkaz MGB ZSRS nr 00430, omawiana dyrektywa w dalszym ciągu figurowała w czekistowskich dokumentach jako podstawowy akt regulacyjny. Analiza źródeł UMGB obwodu tarnopolskiego potwierdza, że to właśnie ta dyrektywa była uważana przez lokalnych czekistów za najważniejszy dokument, zgodnie z którym prowadzona była cała akcja wywózek. Na przykład większość rejonowych wydziałów UMGB obwodu tarnopolskiego w raportach o zakończeniu operacji „Zachód” odwoływała się właśnie do dyrektywy nr 50⁴³. Zwracano na nią uwagę już w pierwszych liniijkach raportów dwunastu wydziałów rejonowych. W czterech rejonowych raportach odwoływano się do obydwu dokumentów – dyrektywy MGB USRS i rozkazu MGB ZSRS. W kolejnych

³⁷ HDA SBU, f. 2, op. 1, spr. 285, ark. 63–64.

³⁸ I. Patrylak, „*Wstań i borys! Słuchaj i wir...*”: *ukrajinske nacionalistyczne pidpillia ta powstanskyj ruch (1939–1960 rr.)*, Lwów 2012, s. 518.

³⁹ *Litopys neskorenoji Ukrainy. Dokumenty, materiały, spohady*, kn. 2, Lwów 1997, s. 298–302.

⁴⁰ HDA SBU, f. 2, op. 1, spr. 595, ark. 24.

⁴¹ HDA SBU, f. 16, op. 1, spr. 593, ark. 291.

⁴² HDA SBU, f. 9, op. 1, spr. 125, ark. 14–16.

⁴³ HDA SBU, f. 73, op. 1, spr. 561, ark. 23–158.

dwóch rejonach pomyłono dokumenty wykonawcze: Mikuliniecki Wydział Rejonowy MGB wymyślił „rozkaz MGB ZSRS nr 50”⁴⁴, a Mielnica Podolska – „dyrektywę nr 50 MGB ZSRS”⁴⁵. Tylko pięć wydziałów rejonowych zaznaczyło, że akcję przeprowadzono zgodnie z rozkazem nr 00430.

Lokalni czekiści nie mogli nie znać rozkazu, skoro 5 października 1947 r. wszystkim rejonowym wydziałom UMGB obwodu tarnopolskiego zatwierdzono Plany działań operacyjnych mających na celu realizację rozkazu MGB ZSRS nr 00430⁴⁶. Jak zatem widać, rejonowym kierownictwom przekazano dokładną informację, który dokument jest kluczowym aktem prawnym, według którego ma zostać przeprowadzona akcja deportacyjna. Większość czekistów na niższym szczeblu za taki dokument ewidentnie uważała jednak dyrektywę nr 50. Co więcej, również w następnym roku w korespondencji sowieckich służb specjalnych powoływano się na „dyrektywę MGB ZSRS nr 50”. Właśnie tak w specjalnym powiadomieniu z 1 kwietnia 1948 r., wysłanym przez wiceministra MGB USRS do naczelnika oddziału „W” MGB ZSRS, został oznaczony akt prawny, rzekomo według którego odbyło się wysiedlenie Ukraińców do „oddalonych obwodów ZSRS”.

Aktywizacja ostatniego etapu kampanii deportacyjnej mającej na celu wysiedlenie „rodzin członków OUN” w 1948 r. odbyła się według typowego schematu. W dniu 6 lutego 1948 r. minister bezpieczeństwa państwowego USRS Sawczenko wysłał pismo do ministra bezpieczeństwa państwowego ZSRS Abakumowa, w którym zwrócił się z prośbą o usankcjonowanie „kontynuacji, zgodnie z obowiązującymi decyzjami organów dyrektywnych, wysiedlenia ujawnionych rodzin aktywnych członków nacjonalistycznego podziemia [...], a także zezwolenie na wysiedlenie rodzin bandytów, którzy mieszkają w tych miejscowościach, w których [...] dokonywano aktów terrorystycznych wobec lokalnego aktywu”⁴⁷. W korespondencji wspomniał również, że przymusowych wysiedleń dokonywano w ramach działań mających na celu likwidację ukraińskiego podziemia. Sawczenko przytaczał dalej dane liczbowe informujące o tym, że w przededniu operacji „Zachód” ujawniono 36 000 „rodzin nacjonalistów i bandytów”, z czego podczas październikowej deportacji w 1947 r. wysiedlono aż 26 332. W trakcie dalszych prac ujawniono i zewidencjonowano 13 097 rodzin. W związku z tym 10 stycznia 1948 r. w ewidencji figurowało 22 765 rodzin⁴⁸.

Władze sowieckie dostrzegały „potrzebę” kolejnych deportacji i żeby umożliwić wykonanie rozporządzenia Rady Ministrów ZSRS z 4 października 1948 r. wydano Rozkaz MGB ZSRS nr 00386 z 20 października 1948 r. – O wysiedleniu z terytorium zachodnich obwodów Ukraińskiej SRS rodzin bandytów, nacjonalistów i popleczników band, w odpowiedzi na dokonane przez bandytów akty dywersyjno-terrorystyczne⁴⁹.

Ostatni etap kampanii deportacyjnej przeciwko „rodzinom członków OUN” miał zostać przeprowadzony w formie codziennych działań sowieckich służb specjalnych.

⁴⁴ *Ibidem*, ark. 24.

⁴⁵ *Ibidem*, ark. 46, Raport Wydziału Rejonowego w Mielnicy Podolskiej MGB. Warto zauważyć, że dyrektywa MGB ZSRS nr 50 z 1947 r. istniała i dotyczyła dobrowolnych przesiedleń kołchoźników do obwodu sachalińskiego na Dalekim Wschodzie.

⁴⁶ Zob. np. *ibidem*, spr. 527, spr. 536.

⁴⁷ HDA SBU, f. 16, op. 1, spr. 674.

⁴⁸ *Ibidem*, ark. 9.

⁴⁹ HDA SBU, f. 9, op. 1, spr. 163-sp, ark. 5–6.

Od strony organizacyjnej ten etap przymusowych wysiedleń odbywał się na nowym szczeblu organizacyjno-logistycznym. Utworzono bowiem sieć specjalnych punktów zbiorczych, w których czekali koncentrowali rodziny deportowanych w celu wywiezienia ich na Syberię i do „oddalonych rejonów ZSRS”⁵⁰.

Analiza etapów przygotowawczych każdego z czterech elementów kampanii deportacyjnej „rodzin ounowców” z 1941 r. oraz z lat 1944–1952 potwierdza tożsamość mechanizmów podejmowania decyzji. Usankcjonowanie rozpoczęcia (kontynuacji) represji wobec miejscowej ludności ukraińskiej przy użyciu przymusowych wysiedleń jako metody antypowstańczej walki odbywało się po formalnym zapytaniu lokalnego kierownictwa sowieckich służb specjalnych kierowanym do kierownictwa partii komunistycznej i/albo do kierownictwa komunistycznych służb specjalnych szczebla związkowego. Niekiedy takie zapytania popierane były również przez zastępców szefów służb szczebla wszechzwiązkowego (zastępcy ludowych komisarzy i wiceministrowie ZSRS).

Podejmowanie decyzji o rozpoczęciu (kontynuacji) deportacji odbywało się początkowo na szczeblu partii komunistycznej i/albo rządu. Najczęściej były one obowiązkowe i odbywały się równocześnie.

Dalsze badania w archiwach partii komunistycznej i sowieckich instytucji rządowych pozwolą szczegółowo wyjaśnić to ogniwo mechanizmu podejmowania decyzji o deportacji ludności cywilnej. Szczególnie istotne będzie ujawnienie protokołów posiedzeń Biura Politycznego KC WKP(b).

Regulacje i rozkazy sowieckich służb specjalnych, które określały sposób przeprowadzenia przymusowych wysiedleń, wydawane były w celu realizacji podjętych przez partię komunistyczną i rząd decyzji. Jak świadczy przykład operacji „Zachód”, formalne zapytanie dotyczące przeprowadzenia deportacji najczęściej poprzedzał nacisk organów partyjnych, które próbowały zmusić sowieckie służby specjalne do bardziej aktywnej walki z „organizacjami kontrrewolucyjnymi”.

Operacja „Zachód” w znaczny sposób różniła się od trzech innych przymusowych wysiedleń „rodzin członków OUN”. Uruchomienie przedsięwzięć deportacyjnych rozpoczęło się bowiem jeszcze przed usankcjonowaniem masowej akcji. Przyczyn takiego postępowania zapewne jest kilka. Na przykład może być ono powiązane z przyjazdem Kaganowicza na Ukrainę Sowiecką, co w oczywisty sposób musiało stymulować lokalne organy do efektywniejszej walki z antysowieckim ruchem oporu. Ponadto podnoszenie na licznych naradach władz sowieckich kwestii wysiedleń determinowało działania Sawczenki zmierzające do wznowienia aktywności deportacyjnej i wydania aktów prawnych na poziomie republiki.

Jeśli zgodzimy się, że akcja „Wisła” rozpoczęła się szybciej niż planowano⁵¹, a także z tym, że decyzja o obydwu wysiedleniach z 1947 r. mogła zostać podjęta w jednym miejscu (np. w Moskwie), to możemy przypuszczać, że wydanie dyrektywy MGB USRS nr 50 było próbą przyspieszenia realizacji spraw organizacyjnych akcji deportacyjnej przynajmniej na szczeblu Ukrainy Sowieckiej. Jednocześnie ten akt prawny przewidywał możliwość zarówno kontynuacji kampanii deportacyjnej poprzednich trzech lat, kiedy wysiedlenia odbywały się w formie codziennych działań czekistowskich, jak i nadawał się do zastosowania podczas przygotowania i planowania jednorazowej masowej akcji.

⁵⁰ A. Kohut, *op. cit.*, s. 62.

⁵¹ Zob. np. *Akcja „Wisła”*..., s. 32; J. Pisuliński, *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2017, s. 121.

Wzmoczone działania ewidencyjne latem 1947 r. świadczą o tym, że kierownictwo służb specjalnych USRS albo znało decyzję centrum o przeprowadzeniu akcji deportacyjnej, albo że samo zabiegało o przeprowadzenie takiej akcji.

Następczy charakter etapu przygotowawczego operacji „Zachód” w stosunku do akcji „Wisła” oraz te same cele obu deportacji dają możliwość snucia przypuszczeń, że rozpoczęcie masowego wysiedlenia ludności ukraińskiej ze wschodnich regionów Polski miało wpływ na praktykę deportacyjną sowieckich służb specjalnych. Operacja „Zachód” całkowicie zatem się wpisuje w standardowe mechanizmy działania sowieckich służb specjalnych, które przewidywały i praktykowały stosowanie represji wymierzonych przeciwko lokalnej ludności cywilnej przy użyciu przymusowych wysiedleń.

STRESZCZENIE

Od 21 do 26 października 1947 r. przeprowadzono na Zachodniej Ukrainie masową deportację pod kryptonimem „Zachód”. W jej rezultacie 77 791 osób zostało wywiezionych na Syberię lub do Kazachstanu. Operacja „Zachód” była jednym z czterech etapów kampanii deportacyjnej przeciwko tzw. rodzinom członków OUN. Jej pierwszy etap datuje się na maj 1941 r., kiedy na Zachodniej Ukrainie przeprowadzono operację przeciwko „elementom kontrewolucyjnym”.

Wszystkie etapy kampanii deportacyjnej przeciwko tzw. rodzinom członków OUN mają w stadium przygotowawczym podobne mechanizmy: po pierwsze – prośba sowieckich służb specjalnych o zgodę na wysiedlenia, po drugie – zgoda partii komunistycznej i rządu, a następnie rozkaz przeprowadzenia deportacji wydany służbom specjalnym. Operacja „Zachód” była pierwszą powojenną masową wywózką ludności i mogła mieć wpływ na wznowienie deportacji z zachodniej części USRS.

Słowa kluczowe: deportacja, operacja „Zachód”, OUN, USRS, Ukraina Zachodnia.

SUMMARY

On October 21–26, 1947 a mass deportation “West” was carried out in Western Ukraine. As a result, 77 791 people were evicted to Siberia and Kazakhstan. Operation “West” was one of the four stages of a deportation campaign against the so-called OUN families. The first stage of this campaign dates back to May 1941, when a deportation operation was conducted in Western Ukraine against the “counter-revolutionary elements”.

All stages of the deportation campaign against the “OUN families” have a similar mechanism to the preparatory phase. First, the request of the Soviet secret services for the deportations, second the approval of the communist party and the government, and then the order of the Soviet secret services to conduct deportations. Operation “West” became the first post-war mass eviction and could have influenced the resumption of the use of the method of deportation operations on the territory of the western part of the USSR.

Keywords: deportation, Operation “West”, OUN, USSR, Western Ukraine.